

Hoofdstuk 1 | De tijd van jagers en boeren [havo]

1.1 HET LEVEN VAN JAGER-VERZAMELAARS

BASISKENNIS EN VAARDIGHEDEN

1

Bijvoorbeeld:

- a Uit de prehistorie bestaan geen schriftelijke bronnen.
- b de archeologie
- c Er is meer bekend over hoe mensen leefden. Er is minder bekend over wat ze dachten.
- d Het ontstaan van het schrift omstreeks 3000 v.C. in het Midden-Oosten.

2

Bijvoorbeeld:

- a Ze sneden of hakten vlees en plantaardig voedsel in stukjes en bakten het met vuur.
- b De moderne mens ontstond omstreeks 200 000 geleden in Oost-Afrika.
- c De moderne mens verspreidde zich vanaf omstreeks 50 000 v.C. naar Azië, Europa, Australië en Amerika.

3

Bijvoorbeeld:

- a Mannen hielden zich bezig met de jacht. Vrouwen zorgden voor de kinderen en verzamelden plantaardig voedsel.
- b Jager-verzamelaars leefden in groepen van enkele tientallen mensen.
- c Het waren nomaden zonder vaste woonplaats.
- d Ze hadden weinig bezit.
- e Eerst hadden ze grove werktuigen. Vanaf 50 000 v.C. maakten ze ingewikkelder werktuigen.

4

- a 30 000 v.C.
- b De cultuur van jager-verzamelaars werd ingewikkelder. Mensen gingen denken in symbolen.

5

Bijvoorbeeld:

De bijl was een werktuig dat gemaakt was van het been van een door jagers gedood dier.

6

Bijvoorbeeld:

- a Tienduizenden jaren liepen mensen achter dieren aan om ze uit te putten.
- b Ons lichaam is niet berekend op een zittende leefwijze, waardoor rugklachten en ziekten ontstaan.
- c Moet de leefwijze van jager-verzamelaars een voorbeeld voor ons zijn.
- d Ik moet minder lang achter elkaar stilzitten.

7

Bijvoorbeeld:

De getekende ronde tenten in Noord-Frankrijk komen overeen met de prehistorische sporen die daar zijn gevonden.

EINDOPDRACHTEN

8

2, 1, 3, 4

9

Bijvoorbeeld:

- a - gebeurtenis: Ötzi stierf in de Ötztaler Alpen. Door de vondst van zijn lichaam is meer bekend over de levenswijze van jager-verzamelaars die 5300 jaar geleden leefden.
 - ontwikkeling: Jager-verzamelaars gingen 400 000 jaar geleden vuur gebruiken, waardoor ze hun vlees niet meer rauw aten. Dit was een verandering van hun levenswijze.
 - verschijnsel: Vanaf 30 000 v.C. brachten jagers-verzamelaars hun gedachten tot uiting in kunst. Dit was een verandering van hun levenswijze.
 - handeling van een persoon: Een kunstenaar tekent de Tovenaar omstreeks 13 000 v.C. in een Zuid-Franse grot. Dit was een uiting van de levenswijze van jager-verzamelaars.
 - gedachtegang van een persoon: Mensen gingen denken in symbolen. Dit was een verandering van de levenswijze van jager-verzamelaars.
- b Ik begrijp nu beter waardoor er bepaalde taakverschillen tussen mannen en vrouwen zijn.

HERHALING

10

A, B, C

11

4, 2, 1, 3

12

A, C, F, G, H

13

- a gedachten
- b jacht
- c ingewikkelder
- d zichtbaar
- e symbolen

14

Bijvoorbeeld:

De afgebeelde mannen zijn jagers; ze jagen op herten.

VERDIEPING

15

Bijvoorbeeld:

- a Er is geen essentieel verschil tussen de prehistorie en de geschiedenis. Prehistorici én historici gebruiken iconografie, materiële cultuur, gebouwen et cetera als bron.
- b Het is ingeburgerd.

16

Bijvoorbeeld:

- Deze mensen jaagden op vis met behulp van fuiken en visweren.
- Deze mensen waren inventief en maakten handig gebruik van natuurlijke materialen.

1.2 DE OPKOMST VAN DE LANDBOUW

BASISKENNIS EN VAARDIGHEDEN

1

Bijvoorbeeld:

- a Mensen gingen omstreeks 9000 v.C. voedsel verbouwen (akkerbouw) en begonnen omstreeks 8000 v.C. met veeteelt.
- b Vanuit het Midden Oosten verspreidden migranten de landbouw in Azië, Afrika en Europa (omstreeks 5500 v.C. in Zuid-Limburg).

2

Bijvoorbeeld:

Noordwest-Amerika, Midden-Amerika, Peru, Het Midden-Oosten, China

3

Bijvoorbeeld:

- a - Het klimaat in het Midden-Oosten veranderde, waardoor een gunstig milieu ontstond.
- Dieren waarop veel werd gejaagd, verdwenen, terwijl er in het Midden-Oosten dieren waren die konden worden getemd.
- b bevolkingsgroei

4

- a sedentaire leefwijze (permanent wonen in huizen)
- b Groepen werden groter (in dorpen).
- c Elk dorp was zelfvoorzienend (autarkisch).
- d Boeren kregen meer bezit.
- e Door verschillen in bezit werden verschillen in aanzien en macht groter.

5

Bijvoorbeeld:

- a Prehistorische boeren geloofden dat doden voortleefden in het hiernamaals als geesten die kwaad of geluk konden brengen.
- b Mensen geloofden in goden, die vaak samenvielen met natuurverschijnselen. Om hen gunstig te stemmen, werden rituelen uitgevoerd.

6

- a - In Eurazië leefden tembare dieren.
- In Eurazië werd de verspreiding van de landbouw niet bemoeilijkt door woestijnen, bergen en seizoenverschillen.
- b Aziaten en Europeanen hebben een overheersende positie op de wereld.

7

Bijvoorbeeld:

Afbeelding 1.7 is betrouwbaarder omdat deze is gemaakt in de tijd waarover deze gaat (primaire bron), terwijl afbeelding 1.8 veel later is gemaakt (secundaire bron).

8

Bijvoorbeeld:

De pot komt uit een hunebed die gemaakt is in een landbouwsamenleving.

EINDOPDRACHTEN

9

4, 5, 3, 1, 2

het ontstaan van landbouw en landbouwsamenlevingen

10

Bijvoorbeeld:

a - gebeurtenis: Het bakken van een pot past bij de sedentaire levenswijze in het ontstaan in landbouwsamenlevingen.

- ontwikkeling: Door het ontstaan van de akkerbouw en van de veeteelt in het Midden-Oosten ontstonden landbouwsamenlevingen.

- verschijnsel: De verspreiding van de landbouw leidde tot het ontstaan van landbouwsamenlevingen op de hele wereld.

- handeling van een persoon: Het maken van iemand tot slaaf kwam waarschijnlijk vaker voor in landbouwsamenlevingen dan bij jager-verzamelaars.

- gedachtegang van een persoon: Mensen vonden dat bepaalde personen meer aanzien hadden. Dit gebeurde vaker in landbouwsamenlevingen dan bij jager-verzamelaars.

b Ik begrijp nu beter waardoor de werelddelen niet even ontwikkeld zijn.

HERHALING

11

Bijvoorbeeld:

a Omdat het een ingrijpende verandering was waardoor de hele samenleving veranderde.

b Migranten verspreidden de landbouw vanuit het Midden-Oosten, waardoor deze ook in Nederland kwam.

12

a F

b C of D

c E

d A

13

B, C, D

14

Bijvoorbeeld:

De mensen zijn bezig met veeteelt, wat een onderdeel is van landbouw.

VERDIEPING

15

Bijvoorbeeld:

- overeenkomst: huizen stonden dicht bij elkaar.

- verschil: In Syrië waren de muren van huizen van steen; in Nederland van hout en klei.

16

Bijvoorbeeld:

a het ontstaan van slavernij

b Omdat hij dacht dat het zo is gegaan.

c Het is goed mogelijk dat slavernij toen ook al bestond, want jager-verzamelaars bestreden ook leden van andere groepen en daarbij kunnen heel goed gevangenen tot slaaf zijn gemaakt. Maar omdat groepen klein moesten blijven kunnen er niet veel slaven zijn geweest.

17

Bijvoorbeeld:

a 'Tot slaaf gemaakt' geeft aan dat slavernij een onnatuurlijke toestand is die iemand is overkomen, terwijl 'slaaf' een statische en onveranderlijke hoedanigheid suggereert.

b In Afrikaanse en westerse koloniale samenlevingen konden mensen van generatie op generatie de slavenstatus houden.

1.3 DE EERSTE STEDEN

BASISKENNIS EN VAARDIGHEDEN

1

- a een van het platteland afgescheiden plaats met veel bewoners waarvan de meesten geen boer zijn
- b in Irak bij de Eufraat en de Tigris tussen 4000 en 2000 v.C.
- c bestuursgebouwen, pakhuizen en tempels

2

- a Boeren produceerden op de vruchtbare grond langs de rivieren meer voedsel dan ze nodig hadden. Dankzij de overschotten konden boeren anderen voeden die niet meer van de landbouw leefden.
- b Een minderheid van de bevolking leeft in steden.
- c *Bijvoorbeeld:* Bij het organiseren van dijken, dammen en kanalen ontstond een elite van mensen die leidinggaven.
- d ambachten en handel

3

Bijvoorbeeld:

- a - In Mesopotamië waren stadstaten met vorsten die meestal wel rekening hielden met een adviesraad van aanzienlijke mannen. De rest van de bevolking bestond uit onderdanen die de regering moesten gehoorzamen.
- In Egypte ontstond één staat met een koning aan het hoofd, de farao.
- b Door de belasting kon de overheid voedsel verstrekken aan bijvoorbeeld ambtenaren, militairen en priesters.

4 a gebruik van het wiel en brons

- b De Soemerische godsdienst was polytheïstisch.
- c Het schrift ontstond door de ingewikkelde organisatie die nodig was voor het besturen van de steden. Met het schrift hielden ambtenaren bijvoorbeeld bij hoeveel producten boeren geleverd hadden.

5

Bijvoorbeeld:

- a Het ontwikkelde zich van een beeldschrift (met afbeeldingen) naar een schrift met abstracte tekens.
- b - Het kleitablet komt uit de beginfase want de tekst bestaat uit afbeeldingen, zoals een hand.
- Het beeld komt uit een late fase want de tekst bestaat uit abstracte tekens.

6

Bijvoorbeeld:

- a de strijd met een leeuw en de bootreis naar het dodenrijk
- b De Soemeriërs hadden vermoedelijk meegemaakt dat hun woongebied in Zuid-Irak was overstroomd door het stijgende zeewater van de Perzische Golf.

EINDOPDRACHTEN

7

1, 2, 4, 3

8

Bijvoorbeeld:

a - gebeurtenis: Gudea werd omstreeks 2150 v.C. heerser van Lagash, een van de eerste stedelijke gemeenschappen.

- ontwikkeling: In het Midden-Oosten groeiden dorpen waardoor de eerste stedelijke gemeenschappen ontstonden.

- verschijnsel: Steden krijgen een elite, wat kenmerkend was voor stedelijke gemeenschappen.

- handeling van een persoon: Boeren betaalden belasting aan de heersers van steden, wat kenmerkend was voor stedelijke gemeenschappen.

- gedachtegang van een persoon: Goden bepalen alles wat gebeurt. Dit ontstond in de eerste stedelijke gemeenschappen.

b Ik begrijp nu beter dat we tegenwoordig leven in een fase van een langdurige historische ontwikkeling, waarin de samenleving steeds complexer werd.

HERHALING

9

A, B, C

10

a D

b C

11

C, D, E

12

a B

b D

13

Bijvoorbeeld:

Deze past erbij omdat Uruk een grote stad was met onder meer een tempelgebouw, waarin veel mensen afgescheiden van het platteland leefden.

VERDIEPING

14

a Nijl, Indus, Gele Rivier

b *Bijvoorbeeld:* Dat ze gemaakt zijn in een complexe samenleving.

15 *Bijvoorbeeld:*

Toen de eerste steden ontstonden, groeide de handel met omliggende gebieden. De ambachtslieden hadden steeds meer vraag naar verschillende grondstoffen om in hun producten te verwerken.

16

Bijvoorbeeld:

Het verhaal was populair omdat het mensen hielp om de onvermijdelijke dood te accepteren.

EXAMENTRAINING OVER DE TIJD VAN JAGERS EN BOEREN

1

Bijvoorbeeld:

- Het beeldje past bij: de levenswijze van jager-verzamelaars, want het is gemaakt van ivoor van een olifant waarop in Zuid-Frankrijk werd gejaagd in de tijd dat alle mensen nog jager-verzamelaars waren.
- De muurschildering past bij: het ontstaan van stedelijke gemeenschappen, want drie middelen van bestaan van de landbouwstedelijke samenleving zijn te zien: landbouw (druiven), handel (markt, schip) en ambachten (potten).

2

Bijvoorbeeld:

a In een landbouwstedelijke samenleving is veel sociale ongelijkheid (hiërarchie). Dat is te zien in afbeelding 1.1. te zien aan de elite en de boeren die landbouwproducten als belasting brengen en in bron 19 aan de koning die met zijn leger zijn onderdanen overheerst.

3

Bijvoorbeeld:

- 1 sociaal
- 2 sociaal
- 3 economisch
- 4 economisch
- 5 politiek
- 6 economisch, politiek
- 7 cultureel

4

Bijvoorbeeld:

Muziek maken is zeker al 40 000 jaar oud.

EXAMENTRAINING OVER MEERDERE TIJDVAKKEN

5 *Bijvoorbeeld:*

Door de snelle en uitgebreide ontwikkeling van de landbouw waren culturen in Europa meer ontwikkeld, met bijvoorbeeld de productie van stalen zwaarden, dan in Amerika. In Europa hadden mensen getemde paarden, die niet voorkwamen in Amerika. Met de zwaarden en paarden waren de Spanjaarden veel sterker dan de indianen.

6

Bijvoorbeeld:

In bron 31 wordt uitgelegd dat het schrift erg belangrijk was voor de uitoefening van macht. Niet wordt bevestigd dat het schrift noodzakelijk was.

7

Bijvoorbeeld:

- De bron gaat over religie, die is ontstaan in de tijd van jagers en boeren.
- De bron beschrijft hoe religies later uitgebreider werden.
- Religies werden uitgebreider doordat samenlevingen ingewikkelder werden.

8

Bijvoorbeeld:

De uitspraak is onjuist. Het kleitablet toont aan dat er omstreeks 3000 v.C. al schrift was in Mesopotamië, maar mogelijk bestond op een andere plaatsen al eerder schrift, waarvan geen archeologische bewijzen zijn gevonden.